

KÖK-TÜRKLERİN OKUMA YAZMA BİLMELERİ SORUNU

DİMİTRİY D. VASİLİYEV*

V.V. Bartold, Türk halklarının kültür tarihçesine ait eserlerinde merkezi Asya'nın Orhun anıtları dili ve bu dilin runik alfabe ile ifade edilmiş şekli bulunmaktadır. Bu dilin ve bu alfabenin taşıyıcıları göçmen olduğu hâlde kültür düzeylerinin çok yüksek olduğuna işaret eder. Gök Türk yazı diline gelince, V.V. Bartold ayrıca şunları yazar: "Elimizde bir Türk diline herhangi bir başka yazı şeklinden daha iyi uyan bileşik bir alfabeli, sesliler sayısı küçük, fakat sessizler, ses uyumuna göre iki gruba ayrılmıştır. Böylece bir Türk diline tüm olarak uyan bir alfabe oluşmuştur. Bu alfabede işaret sayısı büyüktür. Bu nedenle gayet zor imlâ kuralları kullanılır. Böyle bir mükemmel yazı şeklinin var olması, bu yazıtı yazanların bundan başka bir çok yazıt yazdığını da göstermeli. Ne yazık ki, bu konuda veriler yok... Halkın yazıtı okumaya davet edilmesi ilgi çeker ve okuma yazma bilmenin gayet geniş olduğunu gösterebilirdi, fakat göçebe yaşayış koşullarında bunu beklemek zor. Bu davetinin bir türlü belâgat şekli olması ve her hâlde mecazî anlamda kullanılması çok daha olasıdır."¹

V.V. Bartold'un Orhon-Yenisey Türkleri arasında okur yazar sayısının çok olmasına ait varsayımı, en büyük hanedan anıtlarına ve o tarihlerde belli olan birkaç Yenisey anıtına dayanarak yapılmıştı. Bundan sonra Altay, Yedisu, Orta Asya, Lena Nehri, Volgaboyu, Kuzey Kafkasya gibi runik yazıtların buldukları yeni bölgeler keşfedildi, runik yazıtlı yeni eşyalar bulundu.

Türk runik yazıtlarını araştıran bilginler yeni buluşları yayınlarken, runik alfabenin Türkler tarafından kullanılmasının genişliği sorununa özel bir dikkat vermediler, fakat aynı zamanda runik alfabenin ancak mezar

* Dr.,

¹ V.V. Bartold, *Obzor istorii türkskih rodov.-Soçineniya*, cilt 5, M., 1968, s. 430.

taşlarında değil, daha geniş bir alanda kullanıldığına işaret ettiler.

Arkeolog A. N. Bernştam, “bu yazıtların gerek paleografi bakımından çok çeşitli olmalarına, gerekse hayatta, günlük yaşayışta çeşitli şekillerde kullanıldığına işaret etmektedir: Bu yazıtlara, belge, mezar kitabesi, şaman metni ve çeşitli eşya üzerindeki kitabeler olarak rastlanmaktadır. Tüm bunlar halkın nisbeten geniş derecede okuma yazma bildiğini gösteriyor.”²

S.E. Malov’un yazdığına göre, Yenisey yazıtlarının dili, canlı konuşma dilinin öğelerini de içine alır ve bu öğelerin sokulmasında “seyyar okur yazarların” rolü de vardır.³

Sibirya arkeolojisi uzmanı S. V. Kiselöv’un fikrinde, “Yukarı Yenisey ve Abakan bölgesindeki runik mezar kitabeleri yalnız soylu okuyucular için değil, gözle görünür bir tarzda geniş okuyucu çevreleri için de yazılmıştır. Bunların çoğunluğu, kayaların üzerinde ucu sivri bir aletle acele içinde yapılan notlar biçimindedir. Maalesef, bu belgeler şimdiye dek, okunması şöyle dursun, büyük derecede toplanmamıştır.”⁴

Yazıtların çok miktarda okuyucu için yapılmış olduğu fikri, Prof. L.N. Gumilöv tarafından da belirtilmiştir. Gumilöv’a göre, metinler Türk toplumunun geniş tabakalarına “propaganda metinleri olarak yöneltilmiştir. Bunlar, bir fikre bağlı, amacı hiç maske edilmemiş ilândır ve bu amaç, daha çok yanlı kanıtlamalar da sağlamaktır. Böylece Türkler, yazılı sözlerin gücüne, her hâlde etkili gözle baktılar.”⁵

Prof. V. M. Nasilov, yazılı anıtlarda söylenen sözleri aynen tekrar eden ve hatta belli hitabet usullerini yansıtan üslup metotlarının kesin olarak tespit edilmiş kurallara göre kullanıldığını kaydetti.⁶ Bu, her hâlde, yazıtın bir şahit tarafından, gerek bilgi verme, gerekse anma amaçlarıyla yapıldığını gösterebilir.

Okuma yazma bilmenin Türkler arasında genişçe yayılmış olmasını Çin metinlerinin şu bildirisi de gösteriyor: 574 yılında bir kağanın isteği üzerine Kuzey Tsi imparatoru, bir Budist keşişe “Nirvana sudur”u

² A.N.Bernştam, *Drevnetürkskoye pismo na r. Lene-EV*, 4, 1951, s. 85.

³ S.E. Malov, *Yeniseyskaya pismennost türkov*, M.-L., 1952, C. 7.

⁴ S.V. Kiselöv, *Kratkiy oçerk drevney istorii hakasov*, Abakan, 1951, s. 74.

⁵ L. N. Gumilöv, *Drevniye türki*, M., 1967, s.332-333.

⁶ V.M.Nasilov, *Yazık orhono-yeniseyskih pamyatnikov*, M., 1960, s. 86.

Türklerin diline çevirtip, bu çeviriyi Türkleri Budizme çekmek amacıyla aralarında dağıtmayı emretmişti.⁷ Göçebeler arasında dini propagandanın ancak misyonerler yardımıyla değil, merkezi iktidar olan Budist kağanın önerdiği gibi, yazılı belge ile de yapılması, G. Clauson'un şu fikrine uyabilir: "Yollığ-tegin ve yazıt yazan başka kimseler, özellikle devlet bakımından önem taşıyan yazıtları yazanlar, okuma yazmayı bir okuldan öğrenmişlerdir. O zaman (VIII. yüzyılda - D.V.) bu okulda günlük yaşayışta kullanılan alfabeden farklı ve ancak kağan için yapılan yazıtlarda kullanılan daha güzel ve elverişli bir alfabenin hazırlanması için çaba harcanmıştı."⁸

Bu fikri geliştirirsek şu nokta ilginçtir: Daha geç zamana ait Doğu Türkistan metinleri kâğıt üzerinde profesyonel yazarlar tarafından yazılmıştır; bu apaçıktır. Yazarlar, el yazmalarında kalem ve fırça kullanarak güzel yazı sanatını gösterirler. Mani dinine ait bir okulda runik yazmaların öğretilmesinin olasılığı küçüktür. Bir de birçok araştırmacılar, dini runik edebiyatta, Şamanlık öncesi ve Şamanlık inançlarının yansıtılmasını göstererek bu el yazma metinlerinin daha önceki epigrafik metinlerle ilişkilerini bulurlar.⁹ N.V. Pigulevskaya, Hara-Hoto'da bulunan ve Sir-Türklerle ait bir el yazma parçasını inceledikten sonra, Hristiyanlığı Suriyelilerden benimseyen Türklerde kitap şeklindeki yazılı anıtların var olduğunu sonucunu çıkarır.¹⁰

Merkezi Asya'nın çeşitli bölgelerinde runik mezar kitabelerini inceleyen S. E. Malov, şunu kaydetti: 'Yazıtların dilinde bazı lehçe şekilleri dikkati çeker. Örneğin, tek birinci Yenisey yazıtında -e hâlinin çeşitli şekillerine rastlanır: 'Kunçuyma, oğlanıma, budunuma' öte yandan, bunların yanı sıra 'elimke', 'yaşımka', 'yerimke' şekilleri de var (E4 - D.V.). Sık sık kullanılan 'adırılıtm' fiili ('öldüm'), aynı yazıtta 'adırıldım' olarak da yazılır. Örneğin, 'bin' sözünün gerek 'bin' gerekse 'bin' şekilleri vardır.

⁷ Lia. Mau. - tsai. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u küe)*. C.1, Wiesbaden, 1958, s. 43.

⁸ G. Clauson. "The Origin of the Turkish 'Runic Alphabet", *Arhiv Orientalni* Cilt 32, (1970), s. 81.

⁹ S.E.Malov. *Pamyatniki drevnetürkskoy pismennosti*. M.-L., 1951, s. 13; İ.V.Stebleva. *Drevnetürkskaya kniga gadaniy. İstoriya, kultura i yazıki nardov Vostoka*. M., 1970, s. 155-156.

¹⁰ N.V. Pigulevskaya, *Eşco raz o siro-türkskom. Türkologičeskiy sbornik*, K 60-letiyu A. N. Kononova, M., 1970, s. 155-156.

S. E. Malov'un bu gözlemi, ne yazık ki, Türkologların dil bilimi eserlerinde geliştirilmemiştir. Türk runik yazıtlarının dilinde lehçe özelliklerini tespit eden imlâ, özünden pratik olarak hiç araştırılmadı. Bundan başka, VII.-VIII. yüzyıllarda tek standart edebiyat dilinin olmasını tanıyan teori, metinlerin üslûp bakımından tek tipliliğine dayanıyordu. Bu dilin oluşmasını ve yayılmasını Türk devletlerinin oluşmasına bağlayan bu teori, runik yazıtlardaki lehçe ve yerli telâffuz belirtmelerini belli derecede gölgede bırakıyordu.¹²

Türk runik yazıtlarının incelendiği bütün dönem içinde yazıtların bölgelere göre sınıflandırılması olmuştur. Yazıtların harf şekilleri bakımından özelliklerine göre Orhon, Yenisey, Yedisu ve daha başka bölgelere özgü şekilleri saptanabildi. Üstelik, aynı bölgede, çeşitli metinlerde çok sayıda ferdi çizgiler var. Bunlar, her şeyden önce yazarın lehçe özelliklerini yansıtır.¹³ Aynı tarihsel ve kültürel yörede bulunan yazıtların ferdi şekil ve imlâ özellikleri, Türklerde çeşitli runik yazma ekol merkezlerinin olduğunu savunan varsayıma karşı gelmez.¹⁴

Bugüne kadar toplanan yazıtların metin ve şekilleri, Türkler arasında runik yazmanın genişçe kullanılması konusunda olumlu deliller sayılabilen verilerden genel hükümler çıkararak, bunları bir sistem hâline getirmek olanağını sağlar.

Böylece kimi araştırmacıların küçük notları ve tek tük gözlemleri, artık delillerin bir bütünlüğünü oluşturur. Bu deliller, Kök-Türkler arasında okuma yazma bilmenin genişçe yayılmış olduğunu gösterir.

Bundan sonra anıtların şu fonksiyonel tiplerine değinelim.

I. Yazıtlı Taşlar.

Bunlar, her şeyden önce devletin yaşamındaki tarihi olaylara adanan metinleri içine alan Orhon vb. anıtlarıdır. Üzerindeki yazıtlar, anma

¹¹ S.E.Malov. *Yeniseyskaya...*, s. 13.

¹² E.R.Tenişev. "O naddialektnom haraktre yazıka türkskih runičeskih pamyatnikov." - *Turcologica*. K 70 - letiyu akademika A.N.Konoņva". L., 1976, s. 164-171.

¹³ İ.A.Batmanov, "Sovremennaya i drevnyaa yeniseika," Frunze, 1962, s.16; L.R. Kızlasov, "O catirovke pamyatnikov yeniseyskov pismennosti," CA. 1965, N3, s.49.

¹⁴ D.D.Vasilyev, "Grafičeskiye osobennosti pamyatnikov Hoyto-Tamira.-Voprosi vostočnogo literaturovedeniya i tekstoloji," M.,1975, s.100-109.

niteliğinde olmayıp gözle görünür bir şekildedir. Bu, o zamanki okuyucuya yazıtın kahramanı adına onun şu veya bu hareketlerinin subjektif bir anlatımını verir. Romantik, duygusal renkler, detayların canlılığı ve sempati, okuyucuda olayların içinde bulunduğu izlenimini doğurur. Olayların güncel olması, o zamanın okuyucusunu belli bir politik tutum almaya itiyordu. Böylece, kesinlikle söyleyebiliriz ki, ikinci Türk kağanlığında yazılı belge, siyasi çekişmenin aracıydı.

Türkler arasında okur yazarlığın ne derecede yayılmış olduğu sorununun aydınlatılması için Yenisey mezar kitabelerinden yararlanılması zordur. Bunun birkaç nedeni var. Birincisi, mezar kitabelerinin belli genel şeklindedir. Aralarındaki farklar, çoğu zaman biyografik ayrıntılardan oluşur. İkincisi, mezar kitabesinin yapılması, cenaze töreninin bir parçasıydı. Malov'un deyiimiyle, bunlar "mezarlık şiirleri"dir ve bu deyim bir tesadüf değildir. Yazıtın kutsal bir anlamı da olabilirdi ve bu anlam mezar taşının anma önemini tamamliyordu. Bundan başka tüm mezar kitabelerinde olduğu gibi bu yazıtlar da, belki çok sayıda ağızdan ve yazı dilinden kaybolan eskimiş sözlerle doludur.

Konumuz için iki nokta önemlidir. Her ikisi, yazıtın profesyonel bir yazar tarafından değil, tesadüfen olay yerinde bulunan bir kimse tarafından yapıldığına işaret eder. Birincisi, yaklaşık olarak aynı bölgede bulunan taşlarda harf şekilleri arasındaki fark. İkincisi, kimi hâllerde imlâ kurallarının iyi bilinmemesinden kaynaklanan çok sayılı imlâ varyantlarıdır.

Böylece bu durumda imlâ kurallarının bozulmasını gösteren çok sayılı örnekler, Türklerin geniş derecede yazmayı kullandığını doğrulayan delillerdir. Başka bir deyişle okuma yazma bilme, çok yaygın olmakla birlikte yeteri kadar esaslı değildi. Sonuç olarak yazma normlarından sapsmalar ortaya çıkıyordu (Yerli telâffuzlar da bunu etkileyebildi).¹⁵

¹⁵ Runik Glosser'de imlâ şekillerinin açık örneklerinin (Drevnetürkskiye dialekti. Frunze, 1971, s. 87 - 107) ve P.M. Meleoranski'nin 1826'da "Bu konuda imparatorluk Kunstkamera Müzesine getirilen küpün üzerindeki imlâ hatası" konulu notuna başvuruda bulunulabilir. (P.M. Melioranski, Dva serebryamh sosuda s yeniseyskimi nadpisyami. -ZVORAO. cilt 4. Vıp.1, 1902, s. 20.)

II. Küçük Eşyaların Üzerindeki Yazıtlar

Günlük yaşayışta kullanılan çeşitli eşyaların üzerindeki runik yazıtlara çok sayıda rastlanılması, geniş okuyucu kitlesinin olduğunu tahmin etmek olanağını verir. Bu yazıtlar, bronz ayna, para, ağırlık, gümüş ve altın küp, kemer plâka gibi çeşitli eşyaların üzerinde bulunmaktadır. Bu grup yazıtlar konusunda şu fikirlerin belirtilmeye değer olduğunu sanıyoruz:

1) Bu yazıtlar, fonksiyonel özellikleri nedeniyle söz hazinesi ve üslûp bakımından mezar kitabelerinininkine kadar eski olamaz. Bunlar, yazma bilmenin belli bir eşyayla veya ondan faydalanılmasıyla ilgili bilgilerin iletilmesi olarak Türkler tarafından kullanıldığını gösterir.

2) Çeşitli eşyaların üzerindeki işaret niteliğinde adlar, damgalar olduğu gibi, eşyanın bir kimseye ait olmasını veya bir kimse tarafından yapılmış olduğunu belirtiyordu. Minusinsk Müzesindeki, "Cur" yazıtlı bronz plâk¹⁶ ve, her hâlde, Fergana'da bulunan ve "İnanç" yazıtını taşıyan bronz yüzük¹⁷ bu gruptandır. Oysaki, bronz yüzük, belli yetkilere sahip olan bir kimse için mevki gösteren bir işaret rolünü de oynayabilirdi. Söz konusu grupta başka eşyalar da var, örneğin; Tuva'daki Aymırlık kurganlığından kemik yay parçaları.

3) Altay ve Yenisey bölgelerinde bulunan küplerin üzerindeki yazıtların özü, herkes tarafından okunup anlaşılabilceğinin farz edildiği izlenimini önceden tahmin eder. Bu yazıtlardan biri, küpün nişanlanan bir kız için armağan olarak alındığını anlatır,¹⁸ bazıları da, sofrta takımlarında geleneğe göre yazılan dilekler şeklindedir: "İyi kahraman Umsug, bu yemeğin tadına bak!"; "Kahraman Amaş, kaderine bak!"; "Altın yemeğini ye!"; "Sağol, Sepinlig!"¹⁹

¹⁶ A.M. Şçerbak tarafından kaybolmuş bir yazıt olarak kaydedilmiştir. (A.M.şçerbak, "Yeniseyskiye runičeskişe nadpisi Kistorii otkrıtya i izučeniya" "Türkologiçeskiy sbrnik, 1970." M., 1970, s. 113). 1973'de onu yeniden bulduk. Şimdi Minusinsk Müzesinin ekspozisyonundadır.

¹⁷ S.G. Klyuştormi, "Drevnetürkskaya runičeskaya nadpis na bronzovom perstne iz Ferganı", "Trudı AN TadjSSR", cilt 103, Vıp. 5, s. 167-168.

¹⁸ P.M.Melioranski. "Dva serebryaniş sosuda", s. 21.

¹⁹ A.K. "Yeniseyskiye nadpisi", s. 192, 193,195; P.M. Melioranski. "Dva serebryaniş sosuda", s. 19.195;

4) Bir kemer takımındaki ağır uç plâkanın üzerindeki yazıt,²⁰ askerî donatımın detayına uygun bir hayırlık dileğinin parçasıdır. Hayırlık dilekleri, eşyaları tılsım hâline getiriyordu. Örneğin, Çin paraları yeni çevrede olağan görevlerini kaybeden sahibin tılsımı olurdu.²¹

Türklerde bir Tanrıya başvuran yazıtları taşıyan tılsımların kullanılması,²² aynı zamanda dinî kültürün yüksek düzeyini ve runik yazmanın çok çeşitli şekillerde uygulandığını gösterir.

5) Okunması şüphesiz doğru olan az sayılı ayna yazıtlarından biri, Yukarı İrtiş'ta bulunan aynanın üzerindeki yazıttır. Etik bir kural niteliğinde olan bu yazıt, Budizme ait “yaşarken mükâfat veya ceza alma” fikrini içine alır ve bağı işlevlerine sahip olduğu tahmin edilen eşyalar üzerindeki yazıtlara benzemez.²³ Metnin karakteri öğretici, fakat bu soyut nasihattan daha çok bir armağanın üzerinde yapılan belli bir insana yöneltilmiş bir yazıttır.

III. Çini Eşyaların Üzerindeki Yazıtlar:

Bu, en küçük yazıt grubu,²⁴ Türkler arasında runik alfabenin kullanılma genişliği sorusu için çok enteresan bilgiler verir. Çoğu hâlde “hum” denen büyük küplerin parçaları olan çini parçaların üzerinde bulunan ve ancak kısmen korunmuş olan metinler, sırf ekonomik işleri yansıtır: “...tohum ambarı...”, “...içini unla...”, “... avlu, vermek...” Çini parçalarının üzerindeki yazıtlar arasında yeni, şimdiye dek yayınlanmamış buluşlar kayda değer. Bunlar, şu bölgelerde bulundu: Kuzeyde Doğu Aralboyu ve Kızılkum gölü, güneyde Kuzey Toharistan, Kala-i Kafirnigan arkeoloji anıtı.

²⁰ A.K. Borovkov, “Yeniseyskiye nadpisi”, s. 194.

²¹ S.G. Klyaştorı., Moneti Türkskoy runiçeskoj nadpisy iz Mongolii, “*Türkologičeskiy sbornik, 1972'* M., 1973, s. 337.

²² D.D. Vasilyev, Runiçeskaya nadpis na kamne-amulete. - “*Pismennyye pamyatniki i problemi istorii kulturi narodov Vostoka*” (X Godiçnaya sessiya LO İV AN SSSR). M., 1974, s. 57-60.

²³ F.H. Arslanova, S.G.Klyaştorı., “Runiçeskaya nadpis na zerkale iz Verhnego Priiıtşya”, *Türkologičeskiy sbornik, 1972*, M., 1973, s. 313-314.

²⁴ Çini parçalarda ve eşyalarda yapılan runik yazıtların bibliyografisi: Y.A. Zadneprovski. *Türkskiye pamyatniki v Fergane, -CA. 1967, N 1. s. 270-274.*

A. N. Bernştam, çini parçalarının üzerindeki yazıtlarını değerlendirek, şöyle yazdı: "... bu yazıtlar, küplerin çapı ve görevini göstermekle kalmadı, bir kimseye ait olmalarını ve üreticinin adlarını belirtiyordu." Böylece, runik yazma, çeşitli görevler gerçekleştirerek, Türk dilinde konuşan ya da "Türk dilini, Türk söyleyişini bilen halk" tarafından okunmasına hizmet ediyordu.²⁵

IV. Kayaların Üzerindeki Ziyaretçi Yazıtları

Bu yazıtların sayısı büyük, fakat kısa ve okunması zor olduğundan dolayı, bunlar okunmamış ve çoğu hâlde yayımlanmamıştır. Ancak defalarca ve her defasında başka bir şekilde okunan Haya-Uju metinleri bir istisna hâlinindedir.²⁶

Anma metinleri olmayan, yol gösteren, sosyal ve günlük yaşayışa ait notlar niteliğindeki yazıtlar Dağlık Altay'da bulunur ve böyle yazıtların en büyük grubunu oluşturur. Bazı Altay yazıtları, belli şahıslara yöneltilmiş bir emir şeklindedir veya bir dilek ifade eder, ilgi çekici bir olayı anlatır. Bunların araştırılması, metinlerin aranması ve kaydedilmesi safhasında bulunulmakta, fakat şimdiye dek yapılan incelemeler bu yazıtların görünüşüne göre çok çeşitli yazılarla yapılmış olduğunu gösterir. Özel aletler kullanılmayarak, her hâlde sadece bıçakla kayaların üzerinde yazılan bu grafitiler, S.V. Kiselöv'ün söylediği gibi, "geçerken yapılan notlar" izlenimini bırakır. Bu metinlerin okunmasında ilk varyantların hemen hemen her biri değişiyor, bazen de başka araştırmacılar tarafından ciddi itirazlara yol açıyordu. Bu husus, kayalar üzerindeki kısa not ve emirlerin zorlukla deşifre edilebildiğini gösterir.

Kayalar üzerindeki runik epigrafi, yazıtların çokluğu, yazıtların çoğunu yapanların profesyonel yazma sanatına sahip olmamaları, notların aceleyle,

²⁵ A.N. Bernştam, *Drevnetürkskiye runičeskiya nadpisi iz Ferganı*. -EV. 11. 1956, s. 57.

²⁶ W. W. Radloff. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 3. Lfg. St.-Pbg., 1895, s. 325 - 327; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Cilt 3., İstanbul 1940, s. 89-92, S.E. Malov. *Yeniseyskaya pismennostı türkov*. M., L., 1952, s. 44-45; Z. B. Aragaçi, D.M. Nasilov, "O nadpisi na skale Maya-Uju", *Uçentıye sapiski Tuvinskogo NiiYALİ*. Vıp. İo. Kızıl, 1963, s. 257-263; D.D. Vasilyev, *Korpus Türkskih ruhiçeskih pamyetnikov basseyne Yeniseya*, L., 1983.

özenmeden yapılmış olması izlenimi sayesinde görüştüğümüz soru için özel bir önem kazanır. Üstelik, grafiti Janrı(böyle bir terim yerinde olursa) runik yazmanın genişçe kullanıldığını doğrular. Son zamanlarda bu anıtların derlenmesi, özellikle Altay, Yukarı Yenisey, Kırgızistan'da bulunan yeni yazıtlarla hızla tamamlanmaktadır.

Çeşitli tür yazıtların araştırılması, Kök-Türklerin göçebe kültürü için okuma yazma bilmenin genişçe yayılmış olduğu fikri lehine bütünüyle bir delil kompleksini getirmek olanağını sağlar. Harf şekillerinin bireysel özelliklerine ve imlâ varyantlarına göre birbirinden çok farklı olan bu mezar kitabelerinin büyük çoğunluğu runik yazmanın Budist propaganda amacıyla kullanıldığını, yazıtların ütiliter uygulanması ve günlük yaşayış eşyalarını işaretleyen adlar (ancak tamgalar değil), eşyaların ve donatım parçalarının üzerinde bulunan yazıtlar, Merkezi Asya, Altay ve Kazakistan'daki çok sayılı grafitiler ise bilimsel çalışmalar için bol bir malzeme verir.

